

Stoljeće nakon Marxove smrti

ZLATKO ČEPO

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

U ožujku ove godine navršilo se 100 godina od smrti osnivača teorije naučnog socijalizma Karla Marxa. Mnogo je knjiga i rasprava dosad napisano o njegovom životu i radu, o historijskim izvorima i teorijskim dijelovima njegova učenja. Vođene su brojne polemike o mnogim njegovim postavkama i o bitnim određenjima marksizma — je li eminentno filozofsko, sociološko, politološko, historiografsko ili neko drugo učenje. U posljednje vrijeme mnogo se piše da je Marx teorijski mrtav i da njegova misao pripada arsenalu prošlosti među preživjele sisteme XIX stoljeća. U ovom radu prikazat ćemo ukratko njegov misaoni razvoj, ukazati na prisutnost njegova učenja u nas i dati svoje mišljenje o nekim prije iznesenim tvrdnjama.

1.

U prvim decenijama prošlog stoljeća Njemačka je znatno zaostajala i u ekonomskom i u političkom pogledu iza tada vodećih evropskih zemalja Engleske i Francuske. Bila je još podijeljena na desetke feudalnih država i državica, među kojima se sve više isticala vojno-aristokratska Pruska s glavnim gradom Berlinom. Mlada njemačka buržoazija, iako ekonomski već ojačala, nije imala snage ni da ujedini zemlju, a kamoli da sruši feudalni poredak. Sklona kompromisu, ona je prvo rješenje očekivala od pruskog kralja, što je i dočekala, ali tek 1871. nakon pobjede u ratu s Francuskom. (Ovo zakašnjenje bilo je kobno za Njemačku, koja će kasnije izazvati dva svjetska rata.) U vrijeme kad se francuska buržoazija na barikadama borila za slobodu, jednakost i bratstvo, a engleska izvršila industrijsku revoluciju i učvrstila svoj golemi kolonijalni imperij, njemačka je buržoazija uglavnom djelovala u sferi misaonog. Njemačka klasična filozofija: *I. Kant* (1724—1804), *J. G. Fichte* (1762—1814), *F. W. Schelling* (1775—1854), i *G. W. F. Hegel* (1770—1831) i njemačka klasična književnost: *G. E. Lessing* (1729—1781), *J. G. Herder* (1744—1803), *F. Schiller* (1759—1805), i *J. G. Goethe* (1749—1831) bili su najznačajniji doprinosi Njemačke tadašnjem evropskom razvitku.

U trenutku kada se mladi Marx¹ počeo misaono formirati od svih poznatih njemačkih mislilaca u životu je bio samo ostarjeli Schelling, koji je napustio svoje prijašnje učenje i počeo propovijedati neki romantični misticizam. Od književnika nove generacije evropski autoritet uživao je samo borbeni pjesnik *Heinrich Heine* (1797—1856), koji je oduševljeno pozdravio revoluciju u Francuskoj 1830. U filozofiji su nakon Hegelove smrti glavnu riječ imali tzv. mladohegelovci: braća Bauer, Strauss, Stirner i Feuerbach, koji su se uglavnom bavili kritikom religije i koji su se tek imali afirmirati u evropskim relacijama. U taj mladohegelovski krug, u tzv. Doktor-klub u Berlinu, stupio je i mladi Marx, koji je postao istaknuti mladohegelovac. Ali, nakon završetka studija, s diplomom doktora filozofije u 23. godini života, nije mogao ostvariti svoj »životni san« — dobiti mjesto privatnog docenta na Sveučilištu u Bonnu.

Umjesto na sveučilištu Marx se zaposlio u »Rajnskim novinama«, isprva kao suradnik, a kasnije i kao urednik. Te su novine izlazile u Kölnu, centru Rajnske oblasti, koja se znatno razlikovala od učmalog Berlina, gdje je grupica slobodoumnih filozofa predstavljala najveću »opasnost« za pruski državni poredak. U tom industrijski najrazvijenijem dijelu Njemačke, budućoj kičmi njemačkog industrijskog potencijala, naj snažnije su odjeknule francuske revolucije. Izvještavajući svoje novine sa zasjedanja Zemaljske skupštine za Rajnsku oblast Marx se morao pozabaviti nizom svakodnevnih problema, kao što su uzroci učestalih krađa drveta i divljači iz rajnskih šuma, i uopće stanjem na selu i gradskoj periferiji, što ga je ubrzo odvelo u istraživanje položaja seljaka i radnika. Ova naoko sitna problematika, koja je bila izvan interesa mladohegelovaca, spremnih da misaonom aktivnošću oslobode svijet, snažno je utjecala na mladog Marxa. Kad su se 1843. pojavile Feuerbachove »Prethodne teze za reformu filozofije«, a pruska vlada zabranila izlaženje »Rajnskih novina«, s Marxo-

¹ Karl Marx (1818—1883), rodio se u Trieru, gradiću nedaleko Bonna, u imućnijoj činovničkoj porodici. Studirao je u Bonnu i Berlinu filozofske i pravne nauke. Doktorirao je 1841. s tezom »O razlici između Demokritove i Epikurove filozofije prirode«, u kojoj je već pokazao interes za dijalektiku. Prvo se zaposlio u Kölnu kao novinar, a 1843. prvi put otišao u inozemstvo. Tu u Parizu upoznao je razvijeno kapitalističko društvo i njegovu kritiku prvenstveno u djelima francuskih socijalista-utopista i anarhista. Radi realizacije svojih zamisli pokrenuo je zajedno s liberalnim njemačkim političarom Rugeom »Njemačko-francuske godišnjake«. U prvom i jedinom svesku 1844. štampano je nekoliko njegovih radova, u kojima se nalaze zameci buduće teorije naučnog socijalizma. Tu u Parizu se upoznao s Friedrichom Engelsom, nakon čega je započela njihova dugogodišnja suradnja koju je prekinula tek Marxova smrt. Prvo zajedničko djelo, koje je pretežno napisao Marx, bilo je »Svera porodica« ili »Kritika kritičke kritike protiv B. Bauera i drugova« objavljeno 1845. Već iz naslova se vidi da je to bio definitivni raskid s mladohegelovcima. Slijedila je opsežna »Njemačka ideologija«, koja je ostala neobjavljena, a zatim »Bijeda filozofije« Marxov obračun s P. Proudhonom, te napokon najznačajnije zajedničko djelo »Manifest Komunističke partije«, napisan potkraj 1847. a prvi put objavljen u proljeće 1848. u Londonu. U tom je djelu jednostavno, ali sistematski, izložena teorija naučnog socijalizma. Nakon neuspjeha buržoaske revolucije u Njemačkoj 1849. Marx se trajno nastanio u Londonu. Uzdržavao je prilično brojnu porodicu, uglavnom od novinarskog rada. Bio je aktivan u radničkom pokretu, naročito nakon osnivanja Prve internacionale 1864. i u vrijeme Pariske komune 1871. Glavna su mu djela objavljena za života »Prilog kritici političke ekonomije« (1859) i »Kapital« (prvi tom objavljen 1867).

vim mladohegelijanstvom bilo je svršeno. S jedne strane Feuerbachova kritika Hegelovog idealizma, a s druge strane mnogo bolje poznavanje stvarnosti potakli su Marxa na kritičko preispitivanje Hegelove filozofije.

2.

Marx je u svom objašnjenju društvenog razvoja pošao sa stanovišta filozofije povijesti. Kritizirajući Hegelovo učenje, posebno njegovu »Filozofiju prava«, gdje se dijalektički razvitak društva završavao kapitalizmom kao sintezom u kojoj se ostvaruje sloboda svih, zaključio je da se ta sloboda ostvaruje samo u poveljama, ustavima i drugim zakonskim aktima. U svojim prvim radovima dokazao je da je pravo čovjeka na slobodu, koje je proglasio kapitalizam, uistinu pravo na privatno vlasništvo i pravo na zaštitu njegova egoizma. Uvidio je da je kapitalizam proglašavajući slobodu, jednakost i bratstvo uz zadržavanje privatnog vlasništva, tobožnjega prirodnog prava čovjeka, zapravo produbio ekonomsku nejednakost i time opovrgao svoja polazna politička gesla.

Tadašnje glavno načelo kapitalizma — privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i slobodni razvoj privatnog poduzetništva uz što manje uplitanje države — vodilo je novim neslobodama koje su, osobito u prvoj fazi kapitalizma, pogodile najveći dio stanovništva. Marx je doduše akceptirao razvitak proizvodnih snaga i društvene nadgradnje što ga je ostvario kapitalizam, prvenstveno zahvaljujući robnoj proizvodnji, ali je upozorio da je upravo kapitalizam najgrublje odvojio sredstva za proizvodnju od neposrednih proizvođača i najviše ih udaljio od proizvoda njihova rada.

U društveno ekonomskim formacijama prije kapitalizma proizvod je znatno više pripadao samim proizvođačima — pripadnicima potčinjenih klasa. Robovi su živjeli od proizvoda svoga rada, iako su sami pripadali robovlasnicima. Kmetovi su bili čvrsto vezani za zemlju i poljoprivrednu proizvodnju, iako im je vladajuća klasa oduzimala znatan dio proizvoda. U kapitalizmu industrijski radnik-proleter živi od svog rada, ali nema nikakvih prava nad rezultatima svog rada. On je prodao svoju radnu snagu na sat, dan, tjedan ili mjesec za određenu novčanu naknadu — nadnicu, za koju Marx kaže da se određuje u neprijateljskoj borbi između kapitalista i radnika.

Ovaj gubitak ingerencije nad rezultatima svog rada i pretvaranja radne snage u robu postali su glavno težište Marxovih istraživanja, za koja je dao dva samo prividno odvojena objašnjenja.

Prvo je teorija *ekonomskog otuđenja čovjeka*, razrađena još u »Ekonomske-filozofske rukopisima«, nastalim 1844, ali objavljenim prvi put gotovo devet decenija kasnije. Polazeći od učenja klasične političke ekonomije (Smith, Ricardo) i njenih pojmova, kao što su privatno vlasništvo, renta, rad, nadnica, profit i dr. Marx je došao do zaključka da se svako opredmećenje javlja kao otuđenje. »Izvlačenjem vrijednosti iz predmetnog svijeta raste obezvređivanje čovjekovog svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robu, on proizvodi sebe sama i radnika kao robu

i to u razmjeru u kojem proizvodi uopće robe»² — pisao je, i na osnovi vrlo složene analize došao do zaključka da je svemu tome uzrok privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.

»Ta tajna privatnog vlasništva izbija opet tek na posljednjoj kulminacionoj tački razvitka privatnog vlasništva, naime, s jedne strane, da je ono proizvod otuđenog rada, a s druge, da je sredstvo pomoću kojeg se rad otuđuje, realizacija tog otuđenja.«³

U uvjetima kapitalističke robne proizvodnje radniku i seljaku oduzet je proizvod njihova rada. To je prvo određenje ekonomskog otuđenja čovjeka: *otučeni proizvod rada*. Otudenje proizvoda rada u izvjesnom smislu zahvaća i samog vlasnika sredstava za proizvodnju, jer ni njemu proizvod ne pripada potpuno. Npr. vlasnik neke tvornice zakonski je vlasnik svih proizvoda te tvornice, ali mu oni ne služe za osobnu upotrebu, već ih prodaje, a prometnu vrijednost robe ne određuje on na osnovi troškova proizvodnje, prosječne profitne stope i drugih činilaca, već je određuje tržište. U razdoblju tzv. *liberalnog kapitalizma* konkurencija je među vlasnicima vrlo velika, pa cijena robe može povremeno pasti i ispod njene proizvodne vrijednosti. U tom slučaju vlasnik gubi. Ako je kriza dugotrajna i zalihe proizvedene robe velike, kapitalist može izgubiti sav svoj imetak.

Iz činjenice da je proizvod rada otuđen radniku, a dijelom i vlasniku, Marx izvodi zaključak da se i rad kao proces proizvodnje i kao stvaralačka ljudska djelatnost, također otuđuje. To je drugo određenje ekonomskog otuđenja čovjeka: *otučeni rad*.

Marx kaže da se radnik u radu, misleći pri tom na najamni rad, »ne osjeća sretnim nego nesretnim, da ne razvija slobodnu, fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava svoj duh«. Takav rad Marx naziva prisilnim radom, koji nije zadovoljstvo, koji ne odgovara ljudskoj potrebi za radom, nego je sredstvo da se namire najnužnije životne potrebe. Takvo obilježje najamnog rada posljedica je otuđenja rezultata rada.

Slično se može reći i za vlasnike, jer je i njima njihov rad na organizaciji, upravljanju, prodaji i sl. također tegoba. Razlike, naravno, postoje. Radnik, nezadovoljan svojim položajem u društvu, izmrcvaren radom, zadovoljava se time da svrati u krčmu i tamo se napije, poslije tuče ženu, djecu, dok se predstavnici vladajućih slojeva izživljavaju po skupim lokalima, u ljetovalištima, na jahtama i drugdje.

Stupanj otuđenosti rada veći je kod težega fizičkog rada nego kod intelektualnog rada. Kod intelektualnog rada ipak dolazi do izražaja određeni samostalni i stvaralački moment.

Kako je rad, kao svjesna i svrsishodna djelatnost, glavno obilježje po kojem se čovjek razlikuje od životinjskih vrsta, to znači da se čovjeku otuđuje i njegova vlastita bit. Taj zaključak izvodi Marx kao treće određenje otuđenja čovjeka: *otučena bit*. Za čovjeka je rad, koji je zapravo

² K. Marx i F. Engels, Rani radovi (Marxovi »Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine«), Zagreb 1961, 210.

³ Isto, 219 (svi kraći citati iz istog su izvora).

njegova bitna životna djelatnost, nužno zlo — puko sredstvo za održavanje gole fizičke egzistencije. Čovjek uglavnom ne živi da bi radio ono što želi i da bi svojim radom izivio svoje potrebe za stvaralaštvom, da bi osjetio unutrašnje zadovoljstvo, ostvario svoje zamisli i da bi doprinio napretku i dobrobiti svojih bližnjih i čitavog društva, već da bi preživio. Iz prethodna tri određenja ekonomskog otuđenja čovjeka proizlazi i *otudjenje čovjeka od čovjeka*. Ako se čovjek sam sebi suprotstavlja, onda se njemu suprotstavlja i drugi čovjek — piše Marx. Taj drugi čovjek pojavljuje se kao vlasnik (eksploatator) ili kao radnik (eksploatirani), kao konkurent ili kao supatnik. Ljudi u drugim ljudima prvenstveno vide njihovu društvenu funkciju, njihov položaj u društvu i ugled koji uživaju, i prema tome podešavaju svoje odnose prema njima. Mnogi su prema pretpostavljenima pokorni, ulizice, a prema potčinjenima žele pokazati svoju snagu i vlast. Zbog toga ljudi postaju neiskreni, podmukli i zli, žele jedan drugome napakostiti, jedan drugoga potčiniti, poniziti, uvrijediti i sl.

Kapitalizam je najrazvijenija točka privatnog vlasništva. On je, razvijajući sve više robnu proizvodnju, istrkao proizvod ljudskog rada ne samo iz ruku proizvođača — radnika i seljaka — nego i iz ruku samih vlasnika — kapitalista i zemljoposjednika, dakako s mnogo težim posljedicama za one prve nego za druge.

Marx je »Kapitalu«, naročito u poglavlju »Fetišizam robe«, dokazao da tajanstvena priroda robe ne potječe iz njene upotrebne vrijednosti, već iz njene prometne vrijednosti. Čovjek je ovisan o proizvodima svog rada kada oni postaju roba. On je nemoćan pred tom »višom silom«, koja povremeno potpuno izmiče ispod vlasti ljudi i dovodi do grube eksploatacije, do kolonijalizma i do žestokih sukoba između država (svjetski ratovi). U kapitalizmu je postalo najočiglednije da čovjek prvenstveno ovisi o drugom čovjeku, a obojica o onomu što su sami stvorili — o robi.

U ekonomskom otuđenju čovjeka Marx je vidio korijene višestrukog otuđenja u klasnom društvu, prema njegovim tvorevinama kao što su države, prava, politike, religije, moral i tehnika. Razmotrimo ukratko osnovna obilježja nekih oblika otuđenja.

Čovjek je jedini stvaralac svih društvenih tvorevina, dobara, vrijednosti, on je veliki preobrazitelj prirode. Međutim, država, pravo, politika i druge pojave, koje je on stvorio, postale su otuđene, nametnule su mu se kao nešto iznad njega, nešto što posjeduje »čarobnu moć«, kao nešto što gospodari nad njim.

Država sa svojom administracijom, sudstvom i drugim institucijama toliko se osamostalila da je povremeno postajala sama sebi svrhom. Ona se prema ljudima pojavljuje kao tuđa sila koja neprestano nešto zabranjuje, naređuje, raspoređuje itd. Često se u takvom odnosu običan čovjek pretvara u spis, pravni slučaj koji valja riješiti, koji se može naprosto zagubiti, odbiti i zavlaci u nedogled. Čovjekova sudbina, prema tome, ovisi o nečijoj nemarnosti, o nečijem hiru, samovolji i potpisu. To je otuđenje koje nazivamo administrativno-birokratskim odnosom prema ljudima.

I politika koja je zasnovana na određenoj ideologiji, organizirana u političkim strankama, sa njihovim rukovodstvom, programima i raznim organima često se nameće ljudima kao sila, koja ih prinudava na određeni

način mišljenja, na ponašanje po određenom uzoru: u protivnom, ako se suprotstave ili osamostale, prijeti im opasnost da izgube svoj položaj, ugled, čast, slobodu itd.

Otuđenost čovjeka najviše dolazi do izražaja u religiji. Čovjek je izmislio bogove i pripisao im svoja preuveličana svojstva, npr. čovjek je moćan — bog je svemoćan; čovjek je pravedan — bog je najpravedniji i sl. Ne tako davno kod nas su na selu govorili kad je pšenica dobro urodila, da je bog dao. Ili kad se desila neka nesreća, npr. uginula krava: »Bog dao, bog uzeo!«. U toj rečenici izražena je vjekovna nemoć, neznanje i zavisnost seljaka od prirode. On ore, kopa, sije, žanje, ali rezultati rada ne ovise samo o njemu. Oni mnogo više ovise o vremenskim prilikama: dužini i jačini zime, kiši ili suši, poplavama, gradu, štetočinjama i dr. Kad se napokon požanje pšenica ili obere grožđe, nastaju druge teškoće. Prometnu vrijednost proizvoda, cijenu robe, ne određuje njen proizvođač — seljak, već tržište. A poslije prodaje dolaze njegove obveze prema društvu, državi, crkvi, privatnim kapitalistima i dr.

Vjekovna potčinjenost i svestrana otuđenost seljaka, i ne samo njih, odrazila se u njihovoj religioznosti. Religioznost je izraz ljudske bijede i istodobno protesta protiv te bijede. Ovdje je korijen fatalističkom shvaćanju svijeta, prepuštenosti čovjeka sudbini i pasivnosti. Izvanrednu umjetničku obradu tako otuđenog odnosa dao je Miroslav Krleža u svojim »Baladama Petrice Kerempuha« gdje se, uz ostalo, kaže:

»Nigdar ni tako bilo
da ni nekak bilo,
pa ni vezda nebu
da nam nekak nebu.«

Religija stvara iskrivljenu sliku svijeta i već se nekoliko tisuća godina trudi da umani sposobnost i snagu čovjeka, da unizi njegovo dostojanstvo, da ga prisili da pokorno živi u ovoj »dolini suza«, vječno u strahu pred kaznom za svoje grijeh, u pokori i kajanju, u pripisivanju svojih djela bogu — u potpunom otuđenju plodova svoga rada. Crkveni aparat stvoren za takvo uništavanje čovjeka raspolagao je golemim materijalnim sredstvima, školovanim ljudima, obredima, molitvama, crkvama, kipovima i dr.

»Ukidanje religije kao iluzorne sreće naroda jest zahtjev njegove stvarne sreće« — smatra Marx, ali ističe da se ono ne može ostvariti dok se ne ukinu sva otuđenja koja su i dovela do religioznog otuđenja, a prije svega ekonomsko otuđenje.

Druga je teorija viška vrijednosti razrađena u »Prilogu kritici političke ekonomije« (1859) i u njegovom glavnom djelu »Kapital« (1867). Polazeći ponovo od osnovnih postavki teorije vrijednosti koju je razvila klasična politička ekonomija, Marx je došao do određenja dvostrukog svojstva robe i rada: upotrebno i prometno kao rezultata određenih društvenih odnosa. Novu vrijednost može ostvariti samo ona roba čijim trošenjem nastaje novo opredmećenje. Takva je roba jedino ljudska radna snaga koja se u uvjetima kapitalističke proizvodnje može slobodno kupovati i prodavati na tržištu. Ljudska radna snaga jedina je roba kojoj je upotrebna vrijednost veća od prometne vrijednosti.

»Radna snaga se ne kupuje zato da bi se njenom uslugom ili njenim proizvodom zadovoljile kupčeve osobne potrebe. Kupčev je cilj da oploduje svoj kapital, da proizvodi robu koja sadrži više rada nego što on plaća, čija vrijednost sadrži jedan dio koji ga ništa ne stoji, a ipak se prodajom robe ostvaruje. Proizvodnja viška vrijednosti ili pravljanje profita jest apsolutni zakon tog načina proizvodnje.«⁴

Prema tome, višak vrijednosti rezultat je utrošenog, ali neplaćenog rada, što ga prisvajaju kapitalisti. On ne ovisi samo o iznajmljenoj radnoj snazi, već i veličini ukupnog kapitala i o mogućnosti prodaje proizvedene robe. Višak vrijednosti ne pripada sav kapitalistima, već se raščlanjuje na obveze prema državi, rentu, profit i akumulaciju.

Otkrićem viška vrijednosti i podjelom rada na potreban rad i višak rada skinut je veo tajne s načina kapitalističke eksploatacije. Dok najveći broj ljudi životari od svojega potrebnog rada, drugi, manji dio, obogaćuje se na račun viška tuđeg rada. Time je teorija o potrebi revolucionarnog preobražaja kapitalističkog društva dobila znanstveno objašnjenje u analizi njegova načina proizvodnje i raspodjele, a borba proletarijata svoj realni cilj.

Robna proizvodnja i robno-novčani odnosi, koje je naročito razvio kapitalizam, imaju svoju pozitivnu i negativnu stranu. Oni su omogućili neslućeni porast materijalne proizvodnje, ali su doveli i do novih oblika eksploatacije čiji je rezultat svestrano otuđenje čovjeka. Sve je to posljedica djelovanja osnovnog pokretača kapitalističkog poretka — kapitala koji nije naprosto novac, zlato ili neko drugo bogatstvo, već nagomilani rad i vlast nad radom i njegovim proizvodima i najamni, eksploatatorski društveni odnos.

Marx je u »Kapitalu« i u većini svojih radova dokazao da je prvobitna akumulacija kapitala historijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. Razvlaštenjem sitnih proizvođača, u prvom redu seljaka i zanatlija stvarala se golema »rezervna armija rada« — industrijski proletarijat i poljoprivredni radnici — nadničari. Proces proletarizacije pratio je nagli porast masovne bijede.⁵ Razvoj kapitalizma nije se na tome zaustavio. Započeta eksproprijacija ubrzo se prenijela i na same kapitaliste zbog neumoljivog djelovanja jednog od osnovnih zakona tržišta — konkurencije. U tome je Marx vidio nužnost rušenja kapitalizma, kao posljednjeg klasnog poretka, i smatrao da je kapitalizam njegova vremena već zreo za takav preobražaj.

Glavnu težinu borbe za oslobođenje čovjeka namijenio je najotudnijoj klasi — industrijskom proletarijatu, koji je po njemu bio jedini sposoban da izvrši oslobođenje čovjeka uopće. U najpopularnijem dijelu naučnog socijalizma, u »Manifestu Komunističke partije«, smatrao je da je izvršenje toga zadatka vrlo blizu, ali je kasnije nešto korigirao svoje shvaćanje.

⁴ K. Marx, Kapital, »Kultura«, 1949, t. I, 547.

⁵ Izvanredne opise teškog položaja engleske radničke klase u vrijeme prvobitne akumulacije kapitala, kad je radni dan trajao 12 pa i 14 sati, dao je F. Engels u knjizi »Položaj radničke klase u Engleskoj« i K. Marx u »Kapitalu«. Ništa bolji nije bio položaj radničke klase u mnogim drugim zemljama u vrijeme razvoja kapitalizma.

3.

Izvorna Marxova misao, koju smo ukratko eksplicirali ne upuštajući se u mnoge bitne kategorije kao što su klasa, partija, revolucija, nacija i dr., kao i u njegovu praktično-političku djelatnost u Prvoj internacionali i drugdje, dospjela je do nas još za njegova života. Sljedbenik Svetozara Markovića, jednog od prvih srpskih socijalista, Đoka Mijatović⁶ objavio je 1871. u listu »Pančevac« prvi prijevod Manifesta Komunističke partije u nas, a zatim i kao posebnu brošuru.⁷

Do prvoga svjetskog rata štampano je još četiri izdanja Komunističkog manifesta od kojih dva u Beogradu (1902. i 1907), jedno u Chicagu, te prijevod na slovenski, objavljen u Idriji (1908). Još su, uz ostalo, objavljeni »Najamni rad i kapital« s uvodom F. Engelsa u prijevodu Dimitrija Tucovića (1907), te »Revolucija i kontrarevolucija u Njemačkoj« s predgovorom Karla Kautskog (1914). F. Engels »Položaj radničke klase u Engleskoj«, prijevod Živote Milojkovića (1913). Sve knjige izašle su u izdanju Socijalističke biblioteke u Beogradu, koju je osnovala Srpska socijaldemokratska partija. Izdanja te biblioteke čitala su se i u zemljama pod austro-ugarskom vlašću. Bilo je i drugih prijevoda, u posebnim izdanjima i u periodici. Naravno, mnogi naši socijalisti čitali su Marxove radove u originalu ili u prijevodu na neke druge jezike.

Između dva rata objavljena su još četiri izdanja »Manifesta Komunističke partije«, sva u prvim godinama nove jugoslavenske države. Također su izašla i četiri izdanja Marxove »Bijede filozofije«, u kojoj kritički analizira tekst francuskog socijalista i anarhista Proudhona »Filozofija bijede«. Na prvom izdanju objavljenom u Zagrebu 1933. kao prevodilac naveden je M. Porobić, iza kojega se krio istaknuti komunist Moša Pijade koji se tada nalazio na robiji. Prevedeno je još nekoliko Marxovih radova vezanih za građanski rat i revoluciju u Francuskoj među kojima i dva izdanja »Osamnaestog Brumairea Louisa Bonaparta«, te »Inauguralna adresa« i »Statut Međunarodnog radničkog udruženja« (Prve internacionale). Dva izdanja doživjelo je jedno od najznačajnijih Marxovih djela »Kritika političke ekonomije« (Beograd 1934. i 1935).

Intenzivni ilegalni prevodilački rad Moše Pijade donio je još jedan vrlo značajan rezultat. Legalno su objavljene prva i druga knjiga Marksovog »Kapitala« (»Kozmos«, Beograd 1933. i 1934). Knjige su izašle u okviru poznate biblioteke Karijatide⁸ beogradskog izdavača Gece Kona. Na prvoj je kao prevodilac uz M. Porobića naveden i R. Bosanac (Rodoljub Čolaković koji je kasnije u svojem trotomnom »Kazivanju o jednom pokolje-

⁶ Đoka Mijatović (1848—1878), srpski političar i publicist, pripadnik krajnje lijevog krila Ujedinjene omladine srpske u Vojvodini. Bio je prvi prevodilac Marxa u nas u što neki sumnjaju. Osim »Manifesta« objavio je po jedan odlomak iz Marxova »Kapitala«, u listu *Radnik* 1872. Bio je pristaša Prve internacionale. Umro je mlad kao i njegov uzor Svetozar Marković.

⁷ Brošura je štampana »brzotiskom Jovanovića i Pavlovića« u Pančevu 1871. godine.

⁸ U biblioteci su objavljeni radovi najznačajnijih mislilaca raznih orijentacija. Tako su, uz ostale, izašli *Bergsonova* »Stvaralačka evolucija«, *Frojdov* »Uvod u psihoanalizu«, *Kroćeva* »Estetika«, *Špenglerova* »Propast Zapada«, *Ničeova* »Volja za moć« i *Hegelova* »Logika«, koja je objavljena pod naslovom »Dijalektika« s opširnim uvodom i komentarima dra Dušana Nedeljkovića. (Imena autora navodimo etimološki kako su štampana.)

nju« napisao da je njegov udio bilo gotovo simboličan.) Te podebele knjige (848 i 550 stranica) prodavale su se po 400 dinara, što baš nije bila cijena svima pristupačna. Izdanje je reklamirano kao »Biblija socijalizma — Djelo koje je izvršilo prevrat u političkoj ekonomiji«.

Iz ovog pregleda vidimo da je Marxova misao bila u nas prilično poznata, iako je na razvoj komunističkog pokreta mnogo više djelovao Vladimir Iljič Lenjin, naročito svojim radovima »Imperijalizam kao završni stadij kapitalizma«, »Država i revolucija«, »Dječja bolest 'ljevičarstva' u socijalizmu« i dr.

Da je Marxovo djelo bilo prisutno u redovima jugoslavenskih komunista potvrđuju podaci da se među knjigama zaplijenjenim u Kraljevici 1927, za koje se pretpostavlja da ih je nabavio Josip Broz, koji je godinu dana ranije radio u tamošnjem brodogradilištu, našla i brošura Klare Zetkin »Karl Marx, njegov život i njegovo učenje«, s prilogima Z. Cvetkovića i M. Beera, a među ilegalnim materijalom zaplijenjenim uoči »bombaškog« procesa u Zagrebu, godinu dana kasnije, bilo je trideset primjeraka brošure »Lenjin: Karlo Marks« s predgovorom Bele Kuhna. U ilegalnoj biblioteci koju su osnovali zatvorenici u mariborskoj kaznionici nalazila se Marxova »Bijeda filozofije« i Engelsov »Anti-Dühring«, djelo u kojem je najpotpunije razrađena teorija naučnog socijalizma. Širila su se i čitala i neka druga djela, ne samo na našem jeziku. Bila je to osnova da marksizam-lenjinizam postane pogled na svijet jugoslavenskih komunista i teorijska osnova za narodnooslobodilačku borbu i njeno pretvaranje u drugu uspjelu socijalističku revoluciju u historiji.

4.

Nakon drugoga svjetskog rata Marxova djela počela su se u nas intenzivno izdavati. Uz niz pojedinačnih izdanja »Kultura« je 1949. objavila izabrana djela Karla Marxa i Friedricha Engelsa u dva toma svaki po dvije knjige, te Marxov »Kapital« ponovo u prijevodu Moše Pijade.

Interes za Marxovu misao naročito se povećao nakon sukoba sa Staljinovim hegemonizmom i dogmatizmom na sredini 1948. Kritika sovjetskog, tada nazvanog državnokapitalističkog, sistema i potreba da se u praksi stvori drugačiji decentralistički sistem utjecali su da se vratimo izvornom marksizmu, a ne njegovoj staljinističkoj interpretaciji.

Voda jugoslavenske Komunističke partije i socijalističke revolucije Josip Broz Tito, koji je doživio Lenjinovu zamisao socijalizma i Staljinovo »ostvarenje«, imao je dovoljno smjelosti da obnovi tada zaboravljenu i potisnutu ideju osnivača naučnog socijalizma o pravu proizvođača da sami raspoložu rezultatima svog rada. Jedan od njegovih najbližih suradnika, nesumnjivo naš najpoznatiji marksistički teoretičar, Edvard Kardelj navodi da je tvorac našega novog privrednog sistema Boris Kidrič, prilikom prvih rasprava o uvođenju radničkog upravljanja često imao uza se Marxov »Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparta«. (U toj knjizi su i Marxovi

napisi o Pariskoj komuni, u kojima je najkonzekventnije iznio svoje učenje o odumiranju države i njenog aparata u socijalizmu.) Sam Boris Kidrič prvi je u nas shvatio da je staljinistički, kasnije nazvan etatističkocentralistički sistem samo prikrio razliku između potrebnog rada i viška rada i time zapravo zadržao eksploataciju. Utjecaj izvorne Marxove misli očigledan je i kod drugog značajnog teoretičara dra Vladimira Bakarića, posebno u njegovim radovima o razvoju poljoprivredne proizvodnje u socijalizmu, u kojima se kritizira nasilni put kolektivizacije i ukazuje na djelovanje zemljišne rente i u prijelaznom periodu.

Nemoguće je u ovom prikazu ukazati na sve one koji su stvarali pod utjecajem Marxove misli. Zadovoljit ćemo se konstatacijom da su u nas prevedena gotova sva Marxova djela. Prvi prijevod Marxovih i Engelsovih ranih radova izašao je 1953. i utjecao na različite interpretacije Marxa i mnoge kontroverze. Njihova Sabrana djela započela su izlaziti u Beogradu 1968, a izdavanje je završeno 46. tomom 1979. To je bila dobra osnova da se razvije znatna znanstvena i publicistička djelatnost. Dok se prije rata samo jedan univerzitetski profesor, dr Dušan Nedeljković, opredijelio za marksizam, poslije rata su na mnogim filozofskim, pravnim, ekonomskim, političkim i drugim fakultetima otvarane katedre marksizma. Na njima, i u mnogim institutima, razvili su se brojni marksistički orijentirani filozofi, sociolozi, ekonomisti, političari, historičari i drugi. Kao rezultat njihovog rada nastale su mnoge monografije i rasprave, a preveden je i velik broj knjiga koje u svijetu izlaze o toj problematici, u što se ne možemo upustiti.

Reći ćemo još samo nekoliko riječi o jednom našem dokumentu inspiriranom Marxovim učenjem koji, iako je poodavno napisan, nije izgubio na svojoj aktualnosti. Riječ je o *Programu Saveza komunista Jugoslavije*, usvojenom na VII kongresu 1967. u Ljubljani. U Programu se nakon analize razvoja svijeta od predmonopolističkog kapitalizma do tadašnjeg stanja ukazuje na širinu fronta borbe za pobjedu socijalizma u kojem se ne nalaze samo postojeće socijalističke zemlje i komunistički dio radničkog pokreta, već i neke nedovoljno razvijene zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike koje su se oslobodile svog kolonijalnog jarma, te druge progresivne snage u kapitalističkom dijelu svijeta. Osnovna karakteristika socijalizma shvaćenog kao svjetski proces jest raznovrsnost njegovih pojava oblika i putova izgradnje ovisno o stupnju historijskog razvoja i o specifičnostima pojedine zemlje, te sve manja potreba za nekim univerzalnim modelom koji treba samo prenositi i za jednim rukovodećim centrom, kome će biti sve podređeno.

Program ne negira historijsko značenje oktobarske revolucije i prve socijalističke zemlje svijeta — SSSR, koji su mnogo pridonijeli razvoju revolucionarnog radničkog pokreta i socijalizma u svijetu i u Jugoslaviji. Ali se istodobno ukazuje na deformacije koje su nastale u SSSR-u između dva rata, samo dijelom zbog objektivnih razloga. Niski ekonomski nivo carske Rusije znatno pogoršan ratnim razaranjima i težak položaj jedine socijalističke zemlje doveli su postepeno do prenaplašene uloge Partije i države prvo na ekonomskom, a zatim i na općedruštvenom planu, što je rezultiralo

stvaranjem birokratsko-etatičkog sistema, kome je Staljin svojom osobnom grubošću dao pečat žestoke diktature.⁹

U skladu s tim Program inzistira na nezavisnosti svake partije i ravnopravnim odnosima. Isti principi nezavisnosti, ravnopravnosti i nemiješanja u unutrašnje poslove vrijedi i za odnose među državama, bez obzira na njihove društveno-političke sisteme, osim za odnos prema zemljama s krajnje reakcionarnim rasističkim ili profašističkim režimima. Kao neodgovorni imperativ suvremenog svijeta nameće se potreba prevladavanja blokovske podjele, trke u naoružanju i politike sile za što širu primjeru politike aktivne i miroljubive koegzistencije radi očuvanja mira, uklanjanja političkih suprotnosti i ekonomskih neravnomyjnosti.

5.

U svijetu i u nas vode se diskusije o tome je li marksizam danas u krizi.¹⁰ Neki teoretičari otvoreno dovode u pitanje aktualnost Marxova učenja. Pojavljuju se knjige kojima se u naslovu navodi da je Marx mrtav, da se proletarijat odrekao njegovog učenja, da Marx nije pokazao dovoljno razumijevanja za ostali dio svijeta, osim Evrope i Amerike. Ukratko napadi pljušte sa svih strana. Poznati francuski marksist Henri Lefebvre, koji sam ne zastupa takvo mišljenje, u knjizi »Misao postala svijetom«, s karakterističnim podnaslovom »Treba li napustiti Marxa?« pita se:

»Što je ostalo od 'marksizma' i Marxove misli? Hoće li ona iščeznuti, kao da se bila slučajno pojavila u filozofiji i znanju? Hoće li biti svrstana među doktrine što ih proučavamo s povijesnog stajališta, kao platonizam i kartezijanstvo koji pripadaju arheologiji znanja, među doktrine o kojima se pišu disertacije, koje su, dakle, zanimljive i čak značajne, ali ne utječu na važnija zbivanja i pokrete. Ili će marksizam, ipak, ponovo dobiti snagu koju je izgubio?«¹¹

U nastavku svoje knjige on sumira neke najvažnije argumente protivnika Marxovog učenja:

⁹ Jedna od takvih diskusija održana je u Cavtatu za vrijeme prošlogodišnje tribine »Socijalizam u svijetu«. Uvodno izlaganje na Okruglom stolu podnio je Slaven Ravlić, a u raspravi su sudjelovali Talijani Lucio Colletti, Giulio Girardi i Massimo Salvadori, Francuzi Henri Lefebvre i Alain Meyer, zatim Amerikanac Russel Jacoby, Nijemci Andre Gunder Frank i Wolfgang Fritz Haug, te od jugoslavenskih marksista Predrag Vranicki, Zoran Vidojević i Ivan Salečić. Rasprava je objavljena u *Našim temama*, 11/1982, 1927—1952.

¹⁰ Najnovija sovjetska historiografija gotovo šutke prelazi preko razdoblja »čistki«. U dosad najopsežnijoj historiji Komunističke partije Sovjetskog Saveza u poglavlju »Vstuplenie SSSR v period završenja stroitelstva socializma« (Ulazak SSSR-a u razdoblje završetka izgradnje socijalizma) u kojem se govori o razdoblju 1937—1941, samo se ukazuje na to da su neki komunisti neosnovano isključeni iz Partije. Tako se navodi da je 1938. bilo ponovo primljeno 77.000 članova, a 1939. oko 65.000. Istodobno se protestira protiv tvrdnji buržoaske historiografije da je u tom razdoblju znatno opao broj članova Partije, ali se navodi da je došlo do velikih promjena u partijskom rukovodstvu — od osnovnih organizacija do oblasnih i zemaljskih komiteta te centralnih komiteta saveznih republika. U posljednje birano je čak 60% novih ljudi! (»Istorija Komunističeskoj partii Sovetskog Sojuza«, Moskva 1970, t. 5, knj. 1, 21—22.)

¹¹ H. Lefebvre, *Misao postala svijetom*, Zagreb 1981, 10.

»Ništa od onoga čemu je najavljiavao skori ili daleki kraj nije iščezlo. Baš naprotiv: religije su postojane, ili se rađaju iz svog pepela, filozofija se održava, država jača. Radnička klasa, koja je trebala da pokopa mrtve sile, pokazuje se nemoćnom da svlada uvjete života i svoju sudbinu. Ona ne potvrđuje potpunu sposobnost obnove i stvaranja koju joj pripisuje Marx, uznoseći je do apsolutnog.«¹²

Je li točno, barem ono bitno, izostavljajući religiju? Već smo spomenuli da je Marx isprva smatrao trenutak revolucionarnog preobražaja kapitalizma vrlo bliskim, ali je zatim postao oprezniji u svojim najavama. Uostalom je li takav historijski zadatak mogao utvrditi za daleku budućnost, jer tko će se boriti za nešto što će tek njegovi praunuci ostvariti? I Marx je bio ne samo mislilac, već i ideolog revolucionarnog pokreta — radničkog pokreta, ma koliko se on osobno borio protiv svake ideologije kao lažne svijesti, koja je samo prividni pokretač historijskog razvoja. Nesumnjivo, precijenio je tadašnju zrelost proizvodnih snaga kapitalističkog dijela svijeta za revolucionarni preobražaj i sposobnost proletarijata za izvršenje svoje historijske misije.

Njegov najveći sljedbenik u XX stoljeću V. I. Lenjin svojim je učenjem o imperijalizmu kao završnom stadiju kapitalizma i o mogućnostima socijalističke revolucije u manje razvijenim zemljama s malobrojnim proletarijatom uz pomoć siromašnih seljačkih masa nastojao da ubrza realizaciju Marxovih zamisli. I uspio je oktobarskom revolucijom da započne rješavati zadatak tamo gdje se uvjeti za njegovo rješenje još nisu rodili, barem ne dovoljno, što je imalo negativne posljedice za daljnji razvoj socijalizma u SSSR-u.

Kapitalistički dio svijeta ubrzo je shvatio taj prodor i zaustavio je daljnje širenje socijalističkih revolucija, iako ni vojnom intervencijom nije uspio srušiti prvu socijalističku revoluciju. Značajne pouke izvele su neke kapitalističke zemlje iz velike ekonomske krize (1929—1933), koja nije donijela očekivano proširenje socijalističkih revolucija. U SAD i nekim zapadnoevropskim kapitalističkim zemljama prišlo se razvojem državnog kapitalizma ublaživanju eksploatacije i barem prividnom smanjivanju klasnih razlika. U Njemačkoj, gdje su tradicije revolucionarnog radničkog pokreta i marksizma bile mnogo veće, vlast je preuzeo reakcionarni nacionalsocijalizam, koji je ubrzo krenuo u osvajanje svijeta na osnovi teorije o dominaciji germanske rase, posebno njemačke nacije. Tom pokušaju suprotstavile su se i neke evropske kapitalističke zemlje. Britanski premijer Winston Churchill, koji je dva decenija ranije bio glavni pobornik vojne intervencije u Sovjetskoj Rusiji, odbio je »ruku pomirnicu« Adolfu Hitleru, kad je ovaj 22. lipnja 1941. usmjerio svoje armije na SSSR. Jasno je vidio da to ne bi bio mir, već primirje i da bi »novi svjetski poredak«, koji su nacisti htjeli izgraditi, doveo veliki dio čovječanstva u takvu bijedu i ropstvo iz koje bi se kad-tad rodio otpor koji bi srušio kapitalizam uopće. On se tome energično suprotstavio prvenstveno radi spasavanja kapitalizma, makar i manje snažnog.

Poslijeratni razvoj pokazao je da se Lenjinova teza o imperijalizmu kao posljednjem stadiju kapitalizma, a posebno njena staljinistička interpreta-

¹² Isto, 38.

cija, nije potpuno ostvarila, jer je pristup analizi stanja u svijetu bio ideološki. Kapitalizam nije postao parazitski i rentijerski; nije počeo kočiti razvoj znanosti i tehnologije. Naprotiv, kao da su posljednji svjetski sukob i niz lokalnih ratova dali poticaj za neslućeni razvoj koji može dovesti do propasti civilizacije, ali i do ostvarenja toliko priželjkivanog općeg blagostanja. Tu utrku u naoružavanju prihvatile su nakon drugoga svjetskog rata i neke socijalističke zemlje na čelu sa SSSR-om. One to, dakako, čine s mnogo više napora i samoodricanja, posebno radničke klase.

Proleter je u kapitalističkom dijelu svijeta i dalje ostao eksploatiran, kao što je prvi utvrdio Marx. On to još uvijek jasno ne vidi, jer prima tržišnu vrijednost svoje radne snage, a daje njenu proizvodnu vrijednost koja je u pravilu uvijek veća. On je dakle prevaren, ali to nije bitno, jer iako prevaren dobiva više nego njegov drug u socijalističkim zemljama, koji je formalno na vlasti i koji čak upravlja sredstvima za proizvodnju. To je ona notorna činjenica koja onemogućava da se socijalizam brže širi i na više razvijene dijelove svijeta. Naravno, to nije jedini razlog.

Radnička klasa u mnogim kapitalističkim zemljama iskoristila je svoju historijsku šansu i poboljšala svoj ekonomski, a dijelom i društveni položaj. Ona je do tih poboljšanja došla s više ili manje napora, pa i borbe koja još uvijek traje. Nesumnjivo da ona danas mnogo bolje živi nego u Marxovo vrijeme i sve više se međusobno povezuje, školuje i pretvara u tehničku inteligenciju i u druge srednje slojeve, a ima potencijalnu mogućnost da se uspne i do samih vrhova! U takvoj situaciji radnička klasa u kapitalizmu sve manje je revolucionarna, jer je zapravo pitanje što uopće može dobiti socijalističkom revolucijom i kako je provesti, a da se ne izazove svjetska katastrofa. U tom smislu može se raspravljati koliko je tamošnji proletarijat iznevjerio osnivača teorije naučnog socijalizma oduštajući od njegovih osnovnih, ali ipak ideoloških zahtjeva. No, negira li to bit njegovog učenja — *potrebu istinskog oslobođenja čovjeka*, koja se u ovoj pretpovijesti komunizma odvija u raznim dijelovima svijeta na razne načine. Sam Marx kao da je predosjećao takav razvoj kada je u svom čuvenom Predgovoru »Prilogu kritici političke ekonomije«, u kome je dao izvanredan prikaz osnovnih pokretača društvenog razvoja, uz ostalo, napisao:

»Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije nego što se materijalni uvjeti njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovječanstvo postavlja sebi uvijek samo one zadatke, koje može riješiti, jer, kad tačnije promatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gdje materijalni uvjeti za njegovo rješenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja.«¹³

Kapitalizam je zaista dolazio u ozbiljne ekonomske krize, kako je to prvi utvrdio Marx, ali ih je dosad uglavnom uspješno prevladavao. Ono što mi često danas nazivamo krizom, prije je zastoj u rastu izazvan raznim razlo-

¹³ K. Marx i F. Engels, Dela, 20, Beograd 1970, 332—333.

zima kao što je, npr., velik porast cijena nafte na početku sedamdesetih godina. Tom prevladavanju kriza dijelom je pridonijelo i Marxovo učenje o čemu Lefebvre kaže:

»Teško je reći određenije koliko su od Marxove misli prisvojili njezini protivnici i okrenuli je protiv osnovnog cilja 'marksizma', društvene revolucije. Iskorištavanje nije počelo u novije vrijeme, kako tvrde neki polemičari u čiju se dobronamjernost može posumnjati. Marxovu misao pokušavaju iskriviti, otupiti je, krivotvoriti na različite načine, pa i 'pravovjerjem' — otkad je rasprostranjena. Glasoviti i utjecajni ljudi kao što su, primjerice Keynes i Schumpeter, uspješno su služili kapitalizmu, a pošli su od Marxovih djela. Situacija je dakle već od početka paradoksalna. Marxova misao propada ondje gdje bi trebala da vlada, gdje se na nju službeno pozivaju, a življa je ondje gdje nije priznata, gdje Marxova pronicavost oploduje protivničku misao, gdje se ona mora boriti protiv napada i iskrivljavanja.¹⁴

Da zaključimo, historijski razvitak ograničenih proizvodnih snaga i eksploatatorskih društvenih odnosa udaljio je čovjeka od njegove istinske društvenosti. Danas je taj razvoj u jednom dijelu svijeta, i kapitalističkog, i socijalističkog, ojačao položaj čovjeka u odnosu na prirodu i omogućio mu veliki znanstveno-tehnički napredak, ali ga još uvijek nije dovoljno približio općem humanističkom idealu. To znači da je put do potpunog oslobođenja čovjeka, za koji se zalagao Marx, vrlo dug i složen, što je normalno. Za promjenu društveno-ekonomskih formacija ranije su bili potrebni vijekovi. U novije vrijeme taj se proces ubrzao, ali nikako toliko da se može dovršiti kroz decenije. Da bi se od svestrano otuđenog čovjeka, koji je rezultat tisućljetnog razvoja, došlo do višestrukog oslobođenja potrebni su veliki naponi i duži rok. Po našem mišljenju istinsko oslobođenje čovjeka moguće je samo u takvom društvu, u kojemu će biti ostvareni uvjeti da svi proizvođači zaista postanu upravljači nad cjelokupnim rezultatima svog rada. Ali to je vrlo težak i dugotrajan zadatak u što smo se sami uvjerali.

Danas mislimo da su ciljevi znatno skromniji. Prije svega treba spriječiti moguću svjetski sukob, koji može znatno unazaditi, a možda čak i potpuno uništiti osnovu za taj razvoj. I drugo, treba konačno prići smanjivanju razlika između bogatog Sjevera i siromašnog Juga, a pitanje daljnje transformacije društveno-ekonomskog sistema prepustiti budućnosti i svakoj zemlji posebno.

¹⁴ H. Lefebvre, n. dj., 9.